

сваком сусрету појединачном или групном уздиже човека-борца, да развија код њега самоиницијативу, да га храбри, чак и упућене критике појединим борцима биле су схваћене са разумевањем и одобравањем, јер су долазиле од друга, комунисте, коме је била жеља да сваком човеку помогне.

У разговорима никада није био наметљив. Сву могућу пажњу посвећивао је човеку — гледајући га у лице и слушајући га.

Одликовао се још једном позитивном особином — био је најуреднији борац међу свима нама. Његова одећа, ципеле, лична хигијена, лице увек избријано — служили су за пример младима и свима је импоновао.

Сељаци нашег краја су га изузетно ценили, волели и били поносни што је такав човек израстао из њихове средине. Увек су говорили кад год је наша јединица пролазила кроз њихов крај — да то пролази одред Драгојла Дудића.

Драгојло Дудић је своју племенитост и доброту нашироко делио људима, а за себе је најмање задржавао.

У месецу новембру 1941. године када су се водиле највеће борбе и била најтежа ситуација, обзиром на издају четника, Драгојло Дудић је одређен на нову дужност — за председника Главног народноослободилачког одбора Србије са седиштем у Ужицу. У нашим редовима осетила се велика празнина. Но, то је било велико признање како за њега, тако и за све нас јер је Партија успела да однегује и васпита једну такву личност, као што је био Драгојло Дудић.

Милица Павловић и ја као чланови ОК Ваљева идући на партијски рад из Драгодола у Колубару, морали смо преко Ужица. У том граду сусрели смо Драгојла Дудића први пут као председника Главног народноослободилачког одбора за Србију. И том приликом чика Драгојло се интересовао за све догађаје на нашем терену од његовог одласка.

Ставио нам је у задатак да сви камиони који буду из Ужица допремали оружје до Букова за потребе наших партизанских одреда, да водимо рачуна да приликом њиховог повратка за Ужице увек буду натоварени житом и другом храном. То је било 26. новембра 1941. године а само три дана касније, Немци су успели да продру 27. 28. и 29. новембра из Ваљева за Ужице захваљујући свом бољем наоружању, великој моторизацији и подршци њихових слугу четника и осталих. И овом приликом у вођењу врло тешких борби са Немцима, поред јединица Ваљевског партизанског одреда учествовале су и јединице Ужичког и Чачанског партизанског одреда.

Колубарске партизанске чете које су се налазиле на Буковима водећи непрекидно борбе са Немцима према Ужицу и даље преко Златибора повлачиле су се ка Санцаку, а нису знали да је 29. новембра на Мачкату погинуо омиљени чика Драгојло Дудић.

Исидор БРДАРИЋ:

Дозволите ми да дам свој скромни прилог разматрању историјског документа — Дневника Драгојла Дудића, о коме данас треба и ми нешто да кажемо и написано оставимо младим генерацијама стручњака да наставе истраживања на овом ванредном документу, јер је Дневник непресушни извор за историју, за марксистичку филозофију, етику и право. Фотокопијом овог документа бавио сам се више од године дана и нешто бих о њему рекао.

Дневник је писан у пет свезака различитог формата, а дан када је аутор Драгојло Дудић почео да га пише, носи датум 1. VIII 1941. Према подацима, Колубарска чета је формирана 28. јуна 1941. На првој страни свог Дневника Драгојло је записао заклетву, односно њен текст, коју су полагали тог 1. VIII 1941. партизани, свечано, у строју пред представницима Главног штаба за Србију. Родољуб Чолаковић је читао текст заклетве,

а борци су за њим понављали. Пред стројем су стајали Фића Кљајић, командант и комесар Ваљевског партизанског одреда. Разумљиво је да су заклетви присуствовали Драгојло, као комесар Колубарске чете, и командир.

Пре него што је започео да води свој Дневник, Драгојло је писао четни дневник. Родољуб Чолаковић, коме је Драгојло показао четни дневник, има индиција да се поверује, саветовао га је, као искуснији перу, да води и свој засебан запис, и да је на његову сугестију настао Драгојлов Дневник. Како иначе објаснити да је баш првог дана забележен текст заклетве и како објаснити да је писање Дневника почело у августу, а чета је формирана у јуну.

У првој фази формирања Колубарске чете јављали су се многи добровољно, али сви они које није слала Партија, морали су проћи кроз „филтер”. О пријему у чету одлучивала је команда чете, а у неким случајевима и цела чета. То је разумљиво, јер ће се ови младићи, колико сутра или прекосутра, испрсити пред многобројнијим и боље наоружаним непријатељем, а у чети треба да влада другарство и љубав друга према другу. Још увек слабо наоружани, сукобиће се са непријатељем; биће то својеврстан „јуриш на небо”, без солидног наоружања, довољно муниције и хране.

Драгојло у Дневнику у почетку разликује четни састанак од састанка партијске ћелије. У Дневнику нема конспиративних ћутања о дневном реду и дискусијама које су вођене. Све то ствара утисак да састанак ћелије није био строго затворен и да се не састанку ишло јавно, пред очима осталих бораца. Неће дуго потрајати и комесар одреда Милосав ће јавно позвати борце да се покажу добри и да нема веће награде за борца ако га Партија прими за свога члана. И Драгојло је свестан реалне чињенице да је ова млада војска — војска Партије — војска револуције, којој је намењена историјска улога — да води последњу битку.

Четни дневник — Драгојло је уредно предао када је именован за заменика команданта Ваљевског партизанског одреда. Овај дневник наставио је да води Стева Марковић — „Сингер”, а како је и он прекомандован, преузима га Милан Дракулић, нови комесар Колубарске чете, али ће овај четни запис нестати у ратном вихору.

Драгојлов Дневник кретаће се заједно са аутором кроз целу западну Србију, све до одласка Драгојловог за Ужице, за председника Главног НОО Србије. Драгојло ће пред полазак из Толисавца за Ужице Дневник предати својој најстаријој ћерки Перси, удатој у Толисавцу у кућу Вујковац. Када покрет доживи стагнацију, а разни квислиншки одреди преплаве западну Србију, Перса ће очеве записе да закопа у шталу и ту ће лежати, под земљом, више од четири године. Перса ће ускоро бити ухапшена и отерана у логор на Бањицу. Ту се састаје са мајком Стевком и сестром Зором којој ће поверити где је Дневник закопан. Као да је слутила да неће дочекати слободу: биће отпремљена за Освијенцим (Аушвиц), из ког се на жалост, неће вратити. А Зора ће очев Дневник изнети на светлост дана, по ослобођењу земље, и он ће испуњавати своју историјску мисију.

Дневник сваким даном све више доживљава ренесансу у пуној својој лепоти народног језика, без примесе туђих речи које би изворни језик квариле и унаказиле. Истина, има у тексту остатака турског језика, што је и разумљиво, с обзиром да смо 500 година робовали под Турцима.

Записи Драгојлови обилују богатством изражавања, што тексту даје посебну вредност и драж. Стил одаје зрелог писца, а то, са своје стране потврђује да је Дневник и историјски документ и литература којој је место у лепој књижевности. Ево само једног примера:

(„Нигде човека) да се чује; нигде лавеза паса иако смо пролазили кроз село, које је, истина, ретко насељено, по неколико километара су раздвојене кућа од куће. Село је спавало; дубоко и спокојно спавало. Једино његова планинска речица је будна; она је хитро, звучно жуборила; обигравајући сваки камен настављала је своју умилну песму жубо-

рења која у ноћи изгледа лепша од сваке музике. Иза Чичиних леђа допирало је светло из куће коју је пре пар минута напустио. Тек сад му је пало на памет да је заборавио нешто да уради у тој кући, која му светлећим зрацима лампом (кроз) прозорска окна упућује прекор; заборавио је да (пољуби) своје мале унучиће.”

Опевавши овај планински поток, у селу Толисавцу изнад куће Вујковца као што је то норвешки композитор Григ Едвард изразио нотама у музици, Драгојло је ставио на пиједестал лепоту речи и израза, а жуборење потока изједначио са најлепшом музиком.

Драгојло је ово писао тада када му је о десном рамену био војнички карабин, увек спреман за дејство у случају потребе. Писао је тада када је земља стењала под тешким бременом окупације.

Бахати освајач Европе неће моћи да се препозна после ослобођења Крупња. Биће то први пут од када је започео свој ратни поход 1939. године, кад је почео да осваја земље и робље. Какве ли ироније! Освајач ће постати заробљеник бораца Ваљевског одреда. Ићи ће у строју фашисти на рашчишћавање рушевина у Крупњу, ићи ће боси, необријани и у одрпаним униформама.

Сваки дан је тада био празник на улицама мале варошице Крупња. Веселили су се борци и штаб Ваљевског партизанског одреда, команде чета, због извојеване победе над боље наоружаним непријатељем. У селу Толисавцу играло се коло. На малој хармоници свирао је Миша, син Драгојлов, па и он није могао да одоли: ухватио се у коло. Расположење је после Крупња било оптимистичко и Драгојло у Дневнику иза датума 12. IX 1941. пише:

„Прошла ноћ је била ведра и топла, а јутро је било облачно и кишовито. Још смо у Осладићу, другови из руководства свих чета морали су преноћити у штабу, због саветовања које је било жучно. Изјутра су се умивали и чистили. Падале су шале. Чича је први био напољу; умрио се, нафиксао своје ципеле. Други су се почели чистити, угледавши се на Чичу. Неко је рекао: „Да није ту Чича не би се ви никад очистили а овако вас је срамота”. Чичин син који је баш тога тренутка чистио своје чизме, рече смејући се: „Ја се нисам плашио све док Чича није дошао код нас”, и сви прскоше у смех. Друг Жикица Шпанац најпоследње изјави: „Моја лепота углавном се састоји из прљавштина”. А Друг Стева, чистећи своје немачке чакшире, додаде: „Ја сам другови, у најмању руку жандармски капетан ако ме цените по оделу”. Жициним чизмама неће бити довољна читава кутија масти, тако су уредно неговане”, рече Чича. Жика је очистио једну своју чизму, стао мирно пред друговима и правио поређење између очишћене и неочишћене чизме...”

Весело је било после Крупња, са пуно духовитих упадица, међусобних шала, које нису врећале, што је свима дало нови подстрек: борцима, командирима, командантима и комесарима. У таквој једној прилици нисам остао поштеђен ни ја. У свом Дневнику Драгојло пише: „... Киша је пркосно квасила тела партизана. Журили смо да би стигли к циљу. Касали смо уређени два и два, а командант напред, сам, на прописном одстојању. Друг Иса често испада из реда. Чича га опомиње. Он и даље прави погрешке. Чича му довикује: „Казнићемо те, за ту недисциплинованост да довече осењаш свих девет коња”. Другови се смеју...”

Оно што је свакако вредно забележити је јединствен начин како је Драгојло писао ових пет свезака. Ниједна није писана на столу већ на колону, јер је тако навикао да пише. Друго, још интересантнија ствар је у средствима којима се Драгојло служио при писању. У својој торбици он је носио држаље и више обичних пера, као и бочицу мастила. Дакле, прибор за писање носио је поред пушке, од које се, исто тако, није растајао. Поред тога, Драгојло је учествовао у свим акцијама Колубарске чете, а доцније и као заменик команданта Ваљевског партизанског одреда. Према томе, дању није могао да пише, већ углавном ноћу. У његовој тор-

бици су се из тих разлога налазиле шибице и свећа. Но, и поред тога му се дешавало да пишући заспи од умора — неки сат-два.

Оно што је широј јавности мање познато, нашао сам у делимично уништеним деловима пете свеске. Ради се о институцији **Већа тројице**. То веће је формирано по ослобођењу Крушња. Неко време је било у месту, а затим се кретало за војском. Није то био тзв. „преки суд“ који је за ситнице скидао главе. „Веће тројице“ кажњавало је тешким казнама за пљачку приватне имовине, за шпијунажу у корист непријатеља. Водило се рачуна да се не наруши споразум са четницима капетана Рачића, а посебно четницима из његовог одреда који је водио Будимир Церски. Једном, када су побегли са положаја, наша чета их је ухватила и разоружала. Свима је враћено оружје и упућени су на своје положаје, које су напустили. Њих је прво требало политички разобличити пред народом, што је Драгојло врло добро знао.

Не мање интересантан, а посебно за историчаре је значајан податак о дужини трајања историјског Саветовања у Столицама 1941. Колико је познато, неки су тврдили да је трајало два дана, а неки само један дан.

Драгојло почиње да води четврту свеску 15. IX 1941. Све до 26. IX редовно бележи датуме по данима. Једино је спојио 19. и 20. IX и наводи следеће разлоге: „Наше чете су на својим местима. Никаквих сукоба ова два дана није било...“ Затим се ређају датуми све до 26. IX 1941. И тог дана бележи у **Дневнику**:

„Јутро лепо и сунчано“... да би наставио „Рад је почео рано ујутро. Двадесет делегата је било присутно...“

Драгојло изоставља 27. IX и ништа не говори о том дану, као ни нешто нарочито о првом и последњем дану. Шта је посреди? Можда су делегати били упозорени да ништа не записују, јер ће добити штампан материјал у **Билтену** или на други начин. Сличан метод је био упражњаван и у току рата када је друг Тито говорио слушаоцима партијског курса у Јајцу. Речено је да се ништа не бележи и да ће сви слушаоци добити стенограм који је тада заиста вођен.

Драгојло је, сигурно, дане одржавања Саветовања забележио нешто касније, јер тек на крају, иза датума 26. IX, изостављајући 27. IX, он бележи: „Конференција је завршила посао 28. IX увече, још ову задњу ноћ преноћили смо ту“.

Драгојло наставља да пише **Дневник** тек 29. IX 1941.

Према томе, Саветовање у Столицама је почело 26. IX, наставило 27. до 28. IX увече, дакле пуна три дана, уз присуство двадесет делегата из готово свих крајева Југославије, иако двадесетом ни до данас у званичним документима нигде нема записаног имена.

До сада није било познато да ли се Драгојло још једном видео са својом другарицом Стевком пре него што је ухапшена и транспортована у логор на Бањицу. Међутим, баш у делимично уништеним деловима пете свеске пронашао сам део текста где Драгојло пише да је по повратку из Ужица, јер је ишао тамо са требовањем за одред, само једну ноћ пробавио на путу из Толисавца до Клинаца и назад. Вероватно је ишао неким превозним средством од Причевића, а одатле са пратњом на коњима до села Клинци и видео се са њом.

Разговарао сам пре извесног времена за Зором Дудић и она се сетила да јој је мајка заиста после неког времена пуштена из ваљевског затвора, затим је поново ухапшена и пребачена на Бањицу.

Драгојло о овом сусрету пише у **Дневнику**:

„(Почетком устанка је) вечерима навраћао и (сада) као да то није била његова кућа; његова другарица. Понашао се (некако) туђе, као сваки од нас. Одлазимо из куће и хладно, тако безбрижно као кад човек одлази из куће у којој га ништа не занима, иако је ту моја другарица. Чичи се учинило да другарица има потребе да свога друга има поред себе не само да га види, него да га ужива, да га има у загрљају, да је поред ње и духом и телом и чинило му се да она у животу осећа неку празнину,

осећа како јој муж и није више онакав какав је био. Дакле човек (се нео)опажено мења; срасте се са новим животом; са новим навикама и постаје производ средине у којој живи...”

Овде се завршавају првих 20 страница рукописа пете свеске. Покушао сам да ове странице коликогод је могуће реконструишем. Мислим да сам у томе успео.

Александар ЈЕВТИЋ:

Сагледавање лика и дела Драгојла Дудића, великана наше револуције, старог партијца, доследног борца, против фашизма и за демократију, кроз његов живот и рад и лични Дневник 1941, врши се први пут на овом данашњем скупу, ако ми одобрите наредне речи, организовано и свестрано, што, сматрам, потврђују бројна излагања и дискусије.

Имао сам прилику и потребу да у више наврата читам и проучавам Дневник 1941, пре свега, ради писања књиге **Усправљени у векове**, историјата Ваљевског НОПО, потом **Учешће сељака Ваљевске општине у НОР-у** и уређивање едиције **Сећање бораца Ваљевског НОПО**, у коју су унети и неки фрагменти из Драгојловог Дневника, и за друга излагања и разматрања. Приликом писања знатно сам користио његове хроничарске белешке, запажања и разна сведочења о догађајима и личностима и дивнио се начину његовог излагања и лепом и свежем језику. Уз то увиђајући да Драгојлово писање има местимице одређен смисао за хумор, на маргинама књиге која је, узгред буди речено, сва ишарана, вршио сам нека нотирања.

Шаљиве или духовите згоде Драгојло Дудић црпи и бележи из свакодневног партизанског живота, понашања становништва и деловања непријатеља, укратко, из доживљеног те му је хумор природан и спонтан.

Сматрам за потребно да неке од њих сада изложим. Та излагања су углавном кратка и јасна и понегде прелазе у подсмешљив, сатиричан тон.

Приликом напада Колубарске чете на возну композицију у станици Латковић, у једном вагону били су и немачки војници — предмет напада. Пошто су партизани, кратко речено, после убацивања бомби у вагон у којем су били Немци, угушили отпор непријатеља, прешли су у претрес. У вагон су први упали командир Радивоје Јовановић Брадоња и политички комесар Драгојло Дудић, и наишли су на мртве и рањене. Прегледајући једног Немца који је лежао на поду сав умазан крвљу, командир је, како је забележио Драгојло, констатовао: „Овај још није мртав!” Онда је Драгојло завиривао где је рањен тај Немац. „Крвав је, али не види се где је рањен”, рече Драгојло. „Ама, није он уопште рањен” викну командир, (увидевши да се Немац сам намазао крвљу убијеног до себе). Зграби Немца за јаку и подиже га увис. Он прогунђа нешто, а командир га извуче из купеа. Избаци га напоље и довикну једном партизану да га води у станицу. (Дневник 1941, Просвета, Београд, 1957, стр. 43).

Елемент хумора има и забелешка добијена од једне другарице чије име није записано у дневнику. Она је путем цедуљице известила партизане да су Немци упали у њено село, а Драгојло је текст, или његов део унео у дневник. (Наслов за ову згоду није тешко пронаћи). Цитирам га: „Један Немац отишао у једну сељачку кућу и тражио млека. Пошто се, млатарујући руком није могао споразумети, онда је као коза (мекетајући) тражио млека, питао је сељака где може да купи, и они му показали крај шуме једну кућу, недалеко одатле, а Немац је рекао вртећи главом и показујући руком: „Никс, у шуми комунисти. Сви Срби комунисти, добро убију право у срце гађају.” (Дневник 1941, стр. 87).

Драгојло је у Дневник унео акт Среског начелства среза колубарског, Мионица, упућено Општини у Паунама, од 19. августа 1941. које гла-